

Περικλῆς Βαλλιάνος

ΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΗ ΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

Σχόλιο στην εισήγηση του Εὐθύμη Παπαδημητρίου:
“Προοπτικές τῆς ἐφαρμοσμένης φιλοσοφίας: Τό παράδειγμα
μιᾶς νέας φιλοσοφίας γιά τή φύση”

I

Ἡ πρόσφατη επέκταση τῆς ἐννοίας τῶν δικαιωμάτων στή μὴ “ἔλλογη περιοχὴ τῆς φύσης εἶναι ἀδιαμφισβήτητα μιὰ σημαντικὴ τομὴ στήν ἠθικὴ φιλοσοφία. Ὅσο ὁμως ἀναγκαῖα κι ἂν εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς ἐγγενοῦς ἀξίας ἢ καὶ ἀκόμα ἐνός δικαιώματος στήν “αὐτοπραγμάτωση” γιά ὅλα τὰ φυσικὰ ὄντα¹, οἱ ἀναζητήσεις αὐτές δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπερβοῦν μιάν ἀνθρωποκεντρικὴ σκοπιὰ. Θὰ ἦταν πιστεύω μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τῆς “γενετικῆς” προκατάληψης (speciesism) νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ φιλοσοφικός νοῦς ἔχει τὴ δυνατότητα νά γνωρίσει τὴ “φύση καθαυτὴ” καὶ μάλιστα νά νομοθετεῖ ἐν ὀνόματί της, ἔστω καὶ ὑπὲρ αὐτῆς.

Τό πιό κρίσιμο βῆμα πού μπορεῖ νά κάνει ὁ ἀνθρωποκεντρικός στοχασμός εἶναι νά ἀναγνωρίσει τόν ἑαυτό του σάν τέτοιο καὶ μόνο. Ἀπὸ μιὰ παρόμοια πράξη αὐτογνωσίας θά προέκυπταν τόσο τὰ ἐπιστημολογικὰ ὅσο καὶ τὰ ἠθικά του ὅρια, τὰ ὁποῖα σαφῶς χαρασσόμενα ἀναγνωρίζουν τὴν αὐτόνομη ὀντολογικὴ δυναμικὴ ἐκείνων τῶν περιοχῶν τῆς πραγματικότητας πού ἐθεωρεῖτο ὡς τῶρα αὐτονόητο ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶχε τὸ δικαίωμα νά ἐξουσιάζει. Ἡ ἀναθεώρηση αὐτὴ θά εἶχε ὡς θεωρητικὴ συνέπεια τὴν ἀπόρριψη τῆς βακωνείας ταύτισης τῆς γνώσης μέ τὴ δύναμη ὑπὸ τὴν ἡγεμονία τῆς ὁποίας διαμορφώθηκαν οἱ σχέσεις τῆς νεώτερης κοινωνίας μέ τόν φυσικό της περίγυρο. Ἡ καρτεσιανὴ ἀντίληψη ὅτι ἡ μὴ ἔλλογη περιοχὴ εἶναι ἓνα μηχανικό σύστημα γυμνὸ ἀπὸ κάθε βουλητικὸ ἢ τελολογικὸ στοιχεῖο εἶναι καὶ αὐτὴ ἀπόρροια τῆς μεταφυσικῆς ἐπαρσης πού ἀπολυτοποιεῖ τόν μαθηματικὸ λογισμό ὡς τὸ ὑπέρτατο ὀντολογικῶς συστατικὸ σέ μιὰ πλήρως ἐγνωσμένη “κλίμακα τοῦ ὄντος”.

1. Στὴν εισήγησή του ὁ καθ. Ε. Παπαδημητρίου συγκεφαλαιώνει μέ διαφωτιστικὸ τρόπο τίς κύριες κατευθύνσεις στήν περιοχὴ αὐτὴ.

Τό ζητούμενο λοιπόν είναι ή αποδέσμευση από τήν εργαλειακή θεώρηση τῶν σχέσεων κοινωνίας καί φύσης πού ἐπήγαγε ἀπό τίς ὡς ἄνω καταχρηστικές ἐκδοχές τῆς ἀνθρωποκεντρικότητας, καί ή ὁποία ὄχι μόνο ὀδήγησε στήν παρούσα φθορά τοῦ φυσικοῦ ὑποστρώματος τῆς ζωῆς μας ἀλλά ἐφθειρε καί τήν ἴδια τήν ἐννοια τοῦ λόγου ὑποβαθμίζοντάς την σέ ἕναν ποσοτικό ὑπολογισμό συμφέροντος. Ὅσο κι ἂν ὁ Κάντ, μέ τήν αὐστηρά λογική συγκρότηση τῆς ἠθικότητας πού ἐπιχείρησε, εὐθύνεται καί ὁ ἴδιος γιά τήν περιφρόνηση πρὸς τήν ἄλογη φύση πού σφραγίζει τήν νεωτερικότητα, ή ἐμφαση ἐν τούτοις τῆς ἐπιστημολογίας του πάνω στά ἀνυπέρβλητα ὅρια τοῦ λογικοῦ φρονηματίζει τουλάχιστον ὡς πρὸς τήν ἀμφίβολη ἐγκυρότητα τῶν ὄντολογικῶν σχημάτων πού τήν στήριξαν. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δέν εἶναι σέ καμία περίπτωση *intellectus archetypus*.

Ἀπό τό νά ἐπιζητοῦμε λοιπόν ἐνοράσεις τῆς κρυφῆς οὐσίας τῶν ὄντων εἶναι πιό καρποφόρο τό ταπεινότερο αἴτημα νά καθορίσει ἐξ ὑπαρχῆς ή ἀνθρώπινη κοινωνία τίς σχέσεις της πρὸς τό φυσικό περιβάλλον ἀποβάλλοντας τίς θεωρήσεις καί συμπεριφορές πού ἀπέφεραν τή σημερινή ἀπορρύθμισή του. Πρακτικές τοῦ τύπου "ἀπελευθερωτικό μέτωπο τῶν ζώων" (*animal liberation front*) ἀποπνέουν τήν ἴδια ὀλοκληρωτική νοοτροπία πού μᾶς ταλανίζει καί στίς ἄλλες πτυχές τοῦ κοινωνικοῦ βίου: ὅπως τό ἀνθρώπινο εἶδος κατέστρεψε μέχρι τώρα τά ζῶα, ἔτσι κάποιες φωτισμένες πρωτοπορίες πού ξεπερνοῦν τίς καταβολές τους θά ἀναλάβουν τώρα νά τά σώσουν.

Γιά καλό ή γιά κακό ή πρόσβασή μας στό φυσικό ὑπόστρωμα τῆς ζωῆς δέν μπορεῖ παρά νά γίνει μέσα ἀπό τό πρῖσμα ἀνθρωπίνων διαφερόντων καί ἐννοιῶν: τό ζήτημα εἶναι ή θεμελιακή κριτική τῶν τρόπων συνδιαλλαγῆς μας μέ ἐκεῖνο. Ἐχει νόημα νά ἀπαιτεῖ κανεῖς ὑποχρεωτικά μέτρα κατὰ τῆς περιβαλλοντικῆς μόλυνσης ἀπό τίς βιομηχανίες, ὅσο ἀντι-οικονομική κι ἂν εἶναι ή ἐπιταγή αὐτή. Εἶναι εὐλογο νά ζητεῖται ὁ περιορισμός ή καί ή πλήρης ἐγκατάλειψη τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας γιά λεγόμενους εἰρηνικούς σκοπούς, καθὼς καί ή ἀπαγόρευση πειραμάτων ἐπὶ ζώων τά ὁποῖα δέν ἔχουν προφανή καί ἀνυπέρθετη ἐπιστημονική χρησιμότητα ή καί προκαλοῦν ἀκραῖες μορφές πόνου. Εἶναι ἐπίσης ἠθικά ἐπιτακτικό νά ἐπιδιώκουμε τήν ἀπαγόρευση πρακτικῶν ὅπως τό κυνήγι, ή φαλαινοθηρία, ή ἐξόντωση τῆς φώκιας, τῆς χελώνας κτλ., καθὼς καί ή ἐκστρατεία κατὰ τῆς χρήσης φυσικῆς γούνας καί καλλυντικῶν εἰδῶν πού προϋποθέτουν τήν ἐκμετάλλευση τῶν ζώων γιά τήν ἀπλή εὐχαρίστησή μας.

Ἡ (θεωρητικά ἀδύνατη) υἱοθέτηση μᾶς οὐδέτερης ὄντολογικῆς ὀπτικῆς, ή κατόπτευση δηλ. συνολικῶς τοῦ φυσικοῦ χώρου ἀπό τό "μάτι τοῦ Θεοῦ", θά συνεπαγόταν ἀκραίας μορφῆς αἰτήματα ὅπως ή ὑποχρεωτική χορτοφαγία

καί ἡ πλήρης διακοπή ἱατρικῶν πειραμάτων μέ ζῶα². Τά αἰτήματα αὐτά διαπνέονται ἀπό ἕναν καθαρτήριο ζῆλο πού ξεπερνάει τά ὅρια τοῦ πολιτισμοῦ, ὀπωσδήποτε ὀριζόμενου, καί καταλήγουν στό νά ἀφεθεῖ ἡ ρύθμιση τῶν σχέσεων τῆς κοινωνίας μέ τή φύση στούς ἀνεξέλεγκτους μηχανισμούς τῆς ἐξάλειψης πλεοναζόντων πληθυσμῶν ἀπό τίς ἀσθένειες, τούς λιμούς κτλ. "Ὅταν τό λιοντάρι κατασπαράζει τήν ἀντιλόπη δέν μπορεῖ νά μιλήσει κανεῖς γιά καταπάτηση κανόνων ἠθικῆς. "Ἄν μπορούσαμε (πού δέν μποροῦμε) θά λέγαμε τό ἐξῆς: καί τό λιοντάρι καί κάθε ἄλλο φυσικό εἶδος προσεγγίζει τήν περιβάλλουσα φύση ἀπό τή σκοπιὰ ἰδίων ζωτικῶν στόχων, πού περιλαμβάνουν τήν κατά περίπτωση ἰδιοποίηση, χρήση, κατανάλωσή της μέ στόχο τήν αὐτοσυντήρησή του. Ἡ οἰκολογική τάξη εἶναι ἕνα φάσμα σχέσεων πού περιλαμβάνει καί τή συμβιωτική ἀμοιβαιότητα τῶν εἰδῶν καί τήν ἀλληλεξόντωση καί τήν ἀδιαφορία ἀναμεταξύ τους, στόν βαθμό πού ἡ κάθε μιά ἀπ' αὐτές τίς συμπεριφορές ἐπιβάλλεται ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης καί ἐξέλιξης.

Μιά ρουσσωϊκή ἐξιδανίκευση τῆς φύσης εἶναι ἐξ ἴσου μονομερής μέ τήν κοινωνικοδαρβινική θεώρησή της ὡς πεδίου ἀμείλικτης ἀλληλοκτονίας. Τό ἰδεολόγημα αὐτό δέν χρησιμεύει στήν κοινωνική κριτική καί ἀνάπλαση ἀλλά στήν ἄρνηση τῆς κοινωνικότητας ὅπως ἱστορικά διαμορφώθηκε ὑπέρ ἑνός ὁράματος παραδείσιας ἁρμονίας πού ἀναρριπίζει ἀπλῶς τό συναίσθημά μας. Τό ζήτημα εἶναι νά καθορισθεῖ καί νά γίνεи σεβαστό τό ὄριο ἐκεῖνο πέρα ἀπό τό ὁποῖο μιά δεδομένη συμπεριφορά τείνει νά ἀνατρέψει τή συνολική ἰσορροπία τοῦ οἰκοσυστήματος. Ἄλλά ἡ διερεύνηση αὐτή μόνο "γιά μᾶς", γιά μιάν ἀνθρώπινη δηλ. φιλοσοφία, ἔχει νόημα, μέ δεδομένο ὅτι -ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε- μόνο στή δική μας περίπτωση πάνω στήν "πρώτη φύση" (δηλ. στόν μηχανισμό τῶν ἐνστίκτων) ἔχει ἀνεγερθεῖ μιά "δεύτερη φύση" ἐξέων, τρόπων, νοοτροπιῶν, θεσμῶν, ἡ δυναμική τῆς ὁποίας παραβιάζει ἐνίοτε τήν αὐτοτέλεια καί τήν ἀκεραιότητα τῆς πρώτης ἀλλά ταυτόχρονα ἐπιδέχεται συνειδησιακή ἐπεξεργασία καί διόρθωση. Πρόκειται γιά ἕνα ἐγχείρημα αὐτοκριτικῆς τοῦ κοινωνικοῦ λόγου.

II

Ἡ ἐννοια τῆς φύσης ἦταν ἀπό τήν πρώτη στιγμή παρούσα στόν φιλοσοφικό στοχασμό. Ἡ φύση εἶναι μιά καθαρά φιλοσοφική κατηγορία πού ἀνασημασιοδοτεῖται στά διάφορα στάδια τῆς διανοητικῆς καί τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Ἡ φιλοσοφία ἀρχίζει ὡς μιά προσπάθεια ἐντοπισμοῦ μέσα στή φύση ἑνός λογικοῦ ρυθμοῦ καί τάξης, καί μέ αὐτήν τήν ἀφετηριακή παραδοχή κα-

2. Γιά μιά μετριοπαθῆ διατύπωση τῶν θέσεων αὐτῶν ἀπό ὠφελιμιστική σκοπιὰ βλ. Peter Singer, "Animals and the Value of Life" στόν τόμο *Matters of Life and Death*, T. Regan ed. (Philadelphia: Temple University Press, 1980), 218-259. Γιά μιά πιό ἀδιάλλακτη δεοντοκρατική θεώρηση ἀντίστοιχων αἰτημάτων βλ. Tom Regan, "Ethical Vegetarianism and Commercial Animal Farming" στόν τόμο *Contemporary Moral Problems*, J.E. White ed., 3d ed. (St. Paul etc.: West Publishing Company, 1991), 349-364.

τασκευάζει μιάν υπόθεση ίσομορφίας και ἀλληλοκαθορισμοῦ ἀνάμεσα στόν κόσμο και τήν κοινωνία τῶν ἔλλογων ὄντων (τό σχῆμα μακρόκοσμος-μικρόκοσμος). Ὁ ἀνθρώπινος νόμος “τρέφεται” ἀπό τόν θεῖο, ὅπως τό διατυπώνει ὁ Ἡράκλειτος³. Ὁ νοῦς “μαθαίνει” τήν κατά λόγον ἀρμονία τῶν ὄντων, τό ἠθικό ἀγαθό, ἀλλά και τό κριτήριό τῆς καλαισθητικῆς ὀρμιοτήτας μελετῶντας τή δομή τοῦ φυσικοῦ συστήματος. Ἡ ἐνσωμάτωση αὐτή τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων στή συμπαντική ὁλότητα εἶναι στή ρίζα τῆς ἡ θεμελιακή ἐνόραση κάθε οἰκολογικῆς φιλοσοφίας, ποῦ συνοψίζεται στό “ὁμολογουμένως ζῆν” τῶν Στωϊκῶν.

Ἡ ἀντίληψη αὐτή εἶναι ἕνας ποιοτικά ἐρμηνευόμενος πανθεϊσμός, κατά τόν ὁποῖο στό κάθε εἶδος (ὀριζόμενο μέ ἀναφορά στό τί λογιῆς πρᾶγμα εἶναι) ἀποδίδεται μιᾶ ἀναγκαία και ἀπαρβίαστη θέση στόν σύλλογο τῶν ὄντων. Ἡ διακρίβωση αὐτή τοῦ τόπου τῶν εἰδῶν μᾶς δίνει νά καταλάβουμε τόν λόγο ὑπάρξεως και τή λειτουργία τοῦ καθενός μέσα στό γενικό σύστημα. Ἡ θεώρηση αὐτή εἶναι βέβαια ἕνας ὀρθολογικός δόγματισμός ποῦ βρίσκει τήν τέλεια ἔκφρασή του στήν ἀριστοτελική μεταφυσική. Παρουσιάζοντας τήν φύση σάν ἕνα σύνταγμα λογικῶν καθορισμῶν κάνει κατανοητή τήν ἱερότητα αὐτῆς τῆς ὄντολογικῆς ἱεραρχίας (αὐτῆς τῆς “μεγάλῆς ἀλυσίδας τῶν ὄντων” ὅπως περιγράφηκε ἀργότερα), ἰδίως ἄν λάβει κανεῖς ὑπ’ ὄψιν τήν ἀπουσία ἐνός ὑπερβατικοῦ θεοῦ στή θεωρητική αὐτή κατασκευή.

Ἡ οὐσιώδης ἀλληλεξάρτηση φύσης και κοινωνίας ἀρχίζει νά κλονίζεται ἀπό τόν δυϊσμό κόσμου και θεοῦ ποῦ εἰσάγει ἡ χριστιανική θεολογία. Ἡ φύση ὀρίζεται ἐφεξῆς ὡς μέσο γιά τήν ἱκανοποίηση ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, ὁ δέ τελικός προορισμός τοῦ ἀνθρώπου μιᾶ πνευματική κατάσταση ὑπερβατική ὡς πρός τή σωματικότητά του⁴. Ὁ διχασμός γίνεται ἀκόμα πιό καιρίος ἀπό τήν ἐργαλειακή ἀντίληψη τῆς λογικότητας, ἀπό τόν ὄντολογικό χωρισμό τῆς διάνοιας ἀπό τήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία και τήν προαναφερθεῖσα κατανόηση τῆς γνώσης ὡς δυνάμεως γιά τόν ἔλεγχο τοῦ ὑπαρκτοῦ. Αὐτή εἶναι και ἡ ἐκκοσμηκευμένη ἐκδοχή τοῦ χριστιανικοῦ εὐτελισμοῦ τῆς φυσικότητας ἀπό τόν 17ο αἰ. και μετά. Μέσα ἀπό τό ἐννοιολογικό πλέγμα τῆς νεοτῶνειας φυσικῆς ἡ φύση παριστάνεται σάν ἕνα ποσοτικό σύστημα, σάν μιᾶ μηχανική διάταξη ἄχρωμων, ἄοσμων και ἄηχων πραγμάτων, σάν ἕνα ἄθροισμα νεκρῶν ἀντικειμένων.

Οἱ ἰδεαλιστικές φιλοσοφίες τῆς φύσης τοῦ 19ου αἰ. (ἐκεῖνες τοῦ Schelling, Hegel ἀλλά και ἡ ὀργανισμική θεώρηση τῆς φύσης ὡς τελολογικοῦ συστήματος στήν *Τρίτη Κριτική* τοῦ Κάντ) εἶναι ἀπόπειρες νά καταπολεμηθεῖ ἡ παραπάνω ἐρμηνεία. Συνιστοῦν ἐπιστροφή σέ ποιοτικές, πανθεϊστικές και

3. C.H. Kahn, *The Art and Thought of Heraclitus* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 42 και σχολιασμός 117-118.

4. Ἀκόμα και ἡ ἐπανερμηνεία τῆς χριστιανικῆς θεώρησης πάνω στήν ἀρχή τῆς “ἐπιστασίας” δέν αἶρει νομίζουμε αὐτή τή ριζική ὑποβάθμιση. Βλ. Παπαδημητρίου, ὁ.π., σ. 3.

παγανιστικές ακόμη κατανοήσεις της φυσικότητας και όρίζουν την ανθρώπινη μέθεξις σ' αυτήν ως ένα είδος υπέρτερης γνώσης, ως μία *intellektuelle Anschauung*, μία δημιουργική δηλ. ενόραση πού συγκροτεί τό αντικείμενο της ως σύστημα ζωτικών δυνάμεων (Potenzen, στην όρολογία του Schelling). 'Η φύση από τή σκοπιά αυτή είναι μία ζωντανή μήτρα από την όποία ξεπηδούν όλες οι μορφές, ένας πρωταρχικός γεννητικός παλμός (*natura naturans*) μέσα στον όποιο κρατιούνται σέ απόλυτη ένότητα οι αντιθετικές δυνάμεις πού εκλύονται στη συνέχεια και δρούν μέσα στον έμπειρικό χρόνο⁵.

'Από την φύση του όμως τό έγχείρημα αυτό έρχεται σέ σύγκρουση μέ τή μεθοδολογία και τά αποτελέσματα της νεώτερης πειραματικής έπιστήμης. Είναι χαρακτηριστική στη *Φιλοσοφία της Φύσης* του Hegel ή αντιπαράθεση μέ τή νευτώνεια μηχανική⁶. Κυριαρχεί έδώ ή πεποίθηση ότι ή διαλεκτική όπτική πού φθάνει μέχρι την ανυπόθετη, την απόλυτη προπαραδοχή της ταυτότητας των αντιθέτων ως όντολογικής προϋποθέσεως για την έμπειρική πραγματικότητα των φυσικών μορφών έχει υπέρτερο έπιστημικό κύρος από τά πειραματικά εύρήματα των έπιστημόνων (σύμφωνα μέ τον κανόνα *scientia aequilla philosophiae*)⁷. 'Η αντίληψη αυτή είναι πού όδήγησε τελικά την έγελομαρξιακή παράδοση σέ μία καταστροφική ύπαγωγή της έπιστημονικής έρευνας στις συγκυριακές σκοπιμότητες της ιδεολογίας και της πολιτικής.

Συμπερασματικά, στη φιλοσοφία της φύσης τό πιο κρίσιμο θεωρητικό διακύβευμα είναι πώς ένας θεμιτός και αναγκαίος αντιτεχνοκρατισμός (ή άπόρριψη δηλ. της έργαλειακής, θετικιστικής έκδοχής της λογικότητας και ή ενσωμάτωσή της σέ μία κριτική θεωρία της πολιτισμικής ανέλιξης) δέν θά εκφυλισθεί σέ έναν *αντιεπιστημονισμό*, σέ μία δηλαδή αντιδραστική (μέ την κυριολεκτική σημασία της έπιστροφής σέ παρωχημένες ιστορικά καταστάσεις) ιδεολογία πού θά ζητάει την κατάλυση της έρευνας, την άποδόμηση του τεχνολογικού ίστού της κοινωνικής ζωής και την έπιστροφή σέ μία φύση διερμηνευμένη από τή σκοπιά ενός ρομαντικού μυστικισμού ως ένα απόλυτο βάθος (*Abgrund*, για νά χρησιμοποιήσω ξανά έναν όρο του Schelling) άπ' όπου αναβλύζει ένας άλογος, καθαρά ζωϊκός αισθησιασμός. 'Εάν ή επανασύνδεσή μας μέ τον φυσικό περίγυρο της έλλογης ζωής διέρχεται από την αποτίναξη της λογικότητας και τή βακχική επαναβύθιση στό άνορθόλογο, τό τίμημα θά ήταν άφόρητο.

'Εφ' όσον ένοικοῦμε στην περιοχή της φιλοσοφίας τό δίλημμα δέν είναι ανάμεσα στό έλλογο και στό άλογο, αλλά σέ μορφές λογικότητας πού, για νά δανειστῶ την προβληματική του Habermas, εκφράζουν έκάστοτε αυτά ή τά άλλα διαφέροντα και βλέψεις της συγκροτημένης ανθρώπινης κοινότητας.

5. F.W.J. Schelling, *Einleitung zu seinem Entwurf eines Systems der Naturphilosophie* (Stuttgart: Reclam, 1988), 34-57.

6. G.W.F. Hegel, *Philosophy of Nature* (Oxford: Clarendon Press, 1970), 198-206.

7. Για τή σχέση έμπειρικής και "νοησιαρχικής" φυσικής (*spekulative Physik*) βλ. Schelling, *op. cit.*, 24-34.

Ταυτόχρονα είναι πιστεύω δυνατόν ή επιλογή μιᾶς συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιᾶς, ἐδραζόμενης σέ μιᾶ στενότερη ή εὐρύτερη ἐρμηνεία τῆς ἔννοιαι τοῦ λόγου, σέ μιᾶ ἀναλυτική ή μιᾶ συνθετική κατανόησή του, νά συνδυάζεται μέ τήν ἀναγνώριση τῆς ἰδιαίτερης λειτουργίας καί τῆς αὐτονομίας τῶν ἐναλλακτικῶν θεωρήσεων⁸. Ὁ διασκεπτικός λογισμός ποῦ κυριαρχεῖ καί πρέπει νά κυριαρχεῖ στήν πειραματική ἐπιστήμη δέν εἶναι ή μόνη καί ὑποχρεωτική μορφή ἑνός περί τῶν πραγμάτων λόγου. Καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ή ὑπέρβασή του δέν μᾶς ρίχνει ἀναγκαστικά στήν ἀνοησία καί τήν ἀκαταληψία.

8. Γιά μιᾶ ἀπόπειρα ὀριοθετήσεως αὐτῶν τῶν ἀποκλινοῦσῶν θεωρήσεων τοῦ λόγου (βλ. Π. Βαλλιᾶνος, *Σκεπτεόν: ἐρευνες γιά τήν κοινωνική διάσταση τῆς γνώσης* (Ἀθήναι: Πλέθρον, 1993)).